

उद्देश, साध्य व कार्यपध्दति

॥ उद्देश ॥

अन्नवह स्रोतसाच्या दुष्ट लक्षणांच्या व व्याधींच्या ग्रंथोक्त व वर्तमान कालीन हेतुंचा आढावा व त्या हेतुंमुळे उत्पन्न रुग्णांतील लक्षणांचा व व्याधीतील दोषप्रधान्याचा विकल्प संप्राप्ति नुसार अंशात्मक दृष्टिकोन पडताळणे.

॥ साध्य ॥

अन्नवह स्रोतसाच्या, अग्निमांद्य, अजीर्ण, ग्रहणी, चर्छिर्द, अतिसार, परिणामशूल, अम्लपित्त या व्याधींच्या रुग्णांमध्ये ग्रंथोक्त व वर्तमानकालीन हेतु तसेच त्या हेतुंमुळे उत्पन्न सदर व्याधींच्या रुग्णांतील लक्षणांची उपलब्धी पहाणे.

॥ कार्यपद्धति ॥

आयुर्वेदिक रुग्णालय व संशोधन केंद्र, विश्वशांतीधाम, वाघोली या विद्यापीठाकडून नेमून दिलेल्या संशोधन केंद्रातील बाह्यरुग्ण विभागात उपचारार्थ आलेल्या तसेच रुग्ण वैविध्यासाठी अध्यापनाचे कार्य करीत असलेल्या शासकीय आयुर्वेद महाविद्यालय, नांदेड व रा.आ. पोदार वैद्यक महाविद्यालय, वरळी, मुंबई यांच्याशी संलग्न रुग्णालयातील बाह्यरुग्ण व अंतर्रुग्ण विभागात उपचारार्थ आलेल्या रुग्णांपैकी अन्नवहस्त्रोतसाच्या अभ्यासार्थ निश्चित केलेल्या पुढील व्याधींचे रुग्ण निवडले.

1. अग्निमांद्य
2. अजीर्ण
3. ग्रहणी
4. चर्छर्दि
5. अतिसार
6. परिणाम शूल
7. अम्लपित्त

प्राथमिक अभ्यास करतांना प्रत्येक रुग्णांत घडलेले नेमके हेतु प्रश्नपरिक्षेने शोधून त्याचे आहार, विहार, व्यवसाय, व्यसनात्मक विवेचन केले. या हेतूसेवनाची मात्रा व सातत्याची नोंद घेतली. प्रत्यक्ष रुग्णपरिक्षणात कोणत्या दोषांची कोणकोणती लक्षणे आढळतात त्यांची संख्या व तीव्रता यांच्या दृष्टीकोनातून नोंद केली.

रुग्ण निवडीचे निकष :

- 1) 1 वर्ष ते 60 वर्ष वयापर्यंतचे रुग्ण
- 2) वरील वयोगटातील स्त्री व पुरुष असे दोन्ही रुग्ण.
- 3) अग्निमांद्य, अजीर्ण, ग्रहणी, चर्छर्दि, अतिसार, परिणाम शूल, अम्लपित्त या व्याधीच्या लक्षणांनी पीडीत रुग्ण.

रुग्ण टाळण्याचे निकष :

- 1) 1 वर्षापर्यंतची बालके.
- 2) मातृ स्तन्यपान करणारी बालके.
- 3) 60 वर्षांपुढील रुग्ण
- 4) सगर्भा स्त्री रुग्ण

- 5) आत्ययिक अवस्थेत असलेले रुग्ण
 6) अभ्यासार्थ निवडलेल्या वरील व्याधीपिकी काही व्याधि परतंत्र स्वरुप जयात आहेत अशा अन्य व्याधींचे रुग्ण उदा. राजयक्ष्मा.

चरकाचार्यानी चिकित्सकांसाठी रुग्णपरिक्षणाचे महत्व विषद करतांना सांगितले आहे -

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म भिषक् पश्चाऽज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥

च. सू. 20

रोग परीक्षा प्रथम करुनच नंतर औषधाने ज्ञानपूर्वक् चिकित्सा करावी. व हे ही सुस्पष्ट केले आहे.

परीक्षकारिणो हि कुशला भवन्ति ।

च. सू. 10

योग्य रुग्ण परीक्षा करणारे कुशल वैद्य होतात. तसेच ,

ज्ञानपूर्वकं हि कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः ।

च. वि. 8

ज्ञानपूर्वक कार्याचा आरंभ करणारे कुशल वैद्य प्रशंसेस पात्र ठरतात. हे ज्ञान थोडक्यात असे असावे.

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तरापि च ।

समुत्थान विशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥

यो हेतत्त्रितयं ज्ञात्वा कर्माण्यारंभते भिषक् ।

ज्ञानपूर्वं यथान्यायं स कर्मसु न मुहयति ।

च. सू. 18

व्याधीतील दोष प्रकोप, अधिष्ठान, प्रकोप हेतू या तीनहीना जाणून वैद्याने ज्ञानपूर्वक चिकित्सा करावी.

या साठी वाग्भटाने रोगी व रोगाची परीक्षा वर्णन केली आहे.

दर्शनस्पर्शनप्रश्ने : परीक्षेत च रोगिणम् ।

रोगं निदानप्रागुपलक्षणोपशयान्तिभिः ॥

अ.ह. सू. ।

दर्शन, स्पर्शन व प्रश्नाने रोग्याची परीक्षा करावी तर निदान, पूर्वरूप, रूप, उपशय, संप्राप्ति यांनी रोगाची परीक्षा करावी.

रोगपरीक्षेचे ज्ञान रुग्णपरीक्षणावर अवलंबून आहे. कारण रोगाचे अधिष्ठान रुग्ण आहे. म्हणूनच रुग्णाचे परीक्षण, वरील रोग रोगी परीक्षा तसेच योगरत्नाकरणे वर्णिलेल्या अष्टविध परीक्षा व चरकोक्त दशविध परीक्षांच्या सहाय्याने करण्याचे ठरविले व त्यानुसार रुग्णपत्रक तयार केले. या रुग्णपत्रकात स्त्रोतवैगुण्यांच्या ज्ञानार्थ रुग्ण इतिहासात पूर्वोत्पन्न व्याधि, पूर्वस्वास्थ्याचा विचार केला आहे. तसेच दशविधातील सात्म्यतः परीक्षेत हेतूच्या दृष्टीने आहार, विहार, व्यसनांचा विस्तृत विचार आहे. आहार शक्तितः परीक्षणात अभ्यवहरण व जरणशक्तितः स्वतंत्र विचार केला. कारण विशिष्ट रसप्रियता, पदार्थप्रियतेमुळे, जिव्हालौल्यामुळे अधिक मात्रेत आहार सेवन हा अग्निमाँद्याचा हेतू घडू शकतो. जरणशक्ति ही अष्टविधपरीक्षातील मल - पुरिष परीक्षणावरून अनुमानज्ञेय अशी आहे. विकृतितः परीक्षणामध्ये हेतू या मुद्याचे परीक्षण विषयाच्या दृष्टीने अधिक सूक्ष्मतेने करण्याचे ठरविले. त्यात आहार द्रव्ये, विहार, व्यवसाय, व्यसन या उपमुद्यांचा समावेश केला.

अन्नवह स्त्रोतसाच्या दृष्टीने कोष्ठ व अग्नि परीक्षणाचे मुद्दे समाविष्ट केले. तसेच अन्नवह स्त्रोतसाचे संपूर्ण परीक्षण प्रत्येक रुग्णांत व्यवस्थित व्हावे म्हणून अवयवतः परीक्षणात जिव्हा, दंत, दंतवेष्ट, गल, अन्ननलिका, आमाशय, ग्रहणी परीक्षणाचा समावेश केला. प्रश्नपरीक्षेने रुग्णातील स्वसंवेद्य लक्षणे विचारून त्यांची नोंद करण्याचे ठरविले त्यानुसार अन्नवहस्त्रोतो दृष्टिच्या आढळणा-या स्त्रोतरोध, बलभ्रंश, गौरव, अनिलमूढता, आलस्य, अपक्ति, निष्ठीवन, मलसंग, अरुचि, क्लम या लक्षणांचा समावेश रुग्णपत्रकात केला. ही सामदोषांची लक्षणे आहेत. अन्नवह स्त्रोतसाच्या व्याधीत अग्निवैगुण्य हे महत्वाचे कारण आढळते. या मुळे आमोत्पत्ति व त्याने संयुक्त दोषांची लक्षणे रुग्णांत आढळतात. त्यामुळे विशेषतः अन्नवह स्त्रोतसाच्या व्याधीत साम निरामत्व निश्चिती अत्यावश्यक ठरते.

स्त्रोतरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ॥

आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलसङ्गसचिवलमाः ।

लिङ्गमलानांसामानां, निरामाणां विपर्ययः ॥

अ ह. सू. 13

अन्य विकृत स्त्रोतसांचे परीक्षण हेतू संबंधात आवश्यक ठरते. उदा. आर्तववह स्त्रोतसासंबंधीत रक्तप्रदरासारखा व्याधि अग्निमांद्य व पर्यायाने अन्नवह स्त्रोतसांच्या व्याधीना निदानार्थकरत्वाच्या दृष्टीने कारणीभूत ठरतो म्हणून या मुद्याचा समावेशही रुग्णपत्रकात केलेला आहे. थोडक्यात रुग्णपरीक्षाच्या दृष्टीने पुढील आप्तोपदेश अनुसरला.

दूष्यदेशंबलंकालमनलं प्रकृतिं वयः ।

सत्त्वं सात्त्म्यं तथाऽऽहारमवस्थाञ्च पृथक्विधा ॥

सूक्ष्मसूक्ष्म्याः समीक्ष्यैषां दोषौषधनिरूपणे ।

यो वर्तते चिकित्सायां न स स्वल्पति जातुचित् ॥

दूष्य, देश, बल, काल, अग्नि, प्रकृति, वय, सत्त्व, सात्त्म्य, आहार, विविध अवस्था, सूक्ष्म, अतिसूक्ष्म समीक्षांचा विचार, दोष व औषधांच्या निरुपणांचा विचार करून जो चिकित्सा करतो त्याच्या हातून कधी प्रमाद होत नाही.

रुग्णपरीक्षण करतांना अस्वासक वृत्तिने शांत व मृदुशब्दाने रुग्णास पूर्ण विश्वासात घेऊन परीक्षा करणे आवश्यक ठरते. कारण त्यामुळे रुग्णाकडून प्रश्नपरीक्षेने जी माहिती काढून घ्यायची आहे तसेच स्वसंवेद्य लक्षणांबद्दल, त्यांच्या सौम्यते तीव्रते बद्दल निश्चित स्थान, कालाबद्दल जे जाणून घ्यावे आहे ते कार्य उत्तम प्रकारे होते. कारण या सर्वांचाच व्याधिनिदानात अनिवार्य सहभाग आहे. रुग्ण बालक असेल तसेच स्वतःबद्दल नीट माहिती देण्यास समर्थ नसेल अशा वेळी माता पिता किंवा अन्य स्वजन, नातेवाईकांकडून आवश्यक माहिती काढून घ्यावी लागते.

रुग्णांस प्रश्न विचारतांना शक्यतो त्याच्या मातृभाषेत अन्यथा त्याला समजणा-या अन्यभाषेत विचारणे आवश्यक ठरते. शास्त्रोक्त भाषा न वापरता रुग्णांस समजणारी बोलीभाषा वापरणे महत्वाचे आहे. उदा. हृदकंठदाह ऐवजी घशाशी, छातीत जळजळ होते कां हा प्रश्न योग्य ठरेल.

शक्यतो हेतू, लक्षणांबद्दलची सर्व माहिती रुग्णांकडून ' कशा मुळे आजारी झालात व काय काय त्रास होतो ' या प्रश्नाने काढून घेणे योग्य ठरते. ती माहिती अपुरी वाटल्यास त्या माहितीच्या सहाय्याने पुरक प्रश्न विचारून अधिक माहिती करून घ्यावी लागते. सुरुवातीसच असे पुरक प्रश्न रुग्णास विचारल्यास अवर सत्वाच्या रुग्णाकडून हा सर्वच त्रास मला होतो असे उत्तर मिळून योग्य व्याधिनिदानास बाधा येते असा अनुभव आहे.

अनेक अपथ्ये ही " अपथ्ये " आहेत, त्यामुळे रोगोत्पत्ति होऊ शकते याची कल्पना शास्त्राच्या अज्ञानामुळे रुग्णास नसते. म्हणून दिनक्रमातील आहार, विहार, व्यवसाय, व्यसनादि अपथ्याबद्दल रुग्णास पुरक प्रश्न विचारणे आवश्यक ठरते. उदा. अध्यशन, दिवास्वाप, अधिक द्रवसेवन, रात्री दहीसेवन, फळे व दुध, दुध व मासे असे संयोग विरुद्ध पदार्थ सेवन इत्यादि अनेक अपथ्यांबद्दल हा अनुभव येतो. तसेच व्यसनाविषयीची माहिती न देण्याची वृत्ती मनुष्य स्वभावा नुसार आढळते ही माहिती हेतूगुणस्वरूप तसेच निदानपरीवर्जनार्थ अत्यावश्यक असते. रुग्णास मृदु भाषेत प्रश्न विचारून त्याची माहिती काढून घ्यावी लागते. व्यसनाधिनता पुरुष रुग्णात अधिक आढळते. परंतु स्त्रीयांतही, चहा, तंबाखू, सुपारी सारखी व्यसने आढळतात. स्त्री रुग्णात अन्य स्रोतसांच्या व्याधीतही आर्तववहस्रोतस परीक्षा आवश्यक ठरते. रजप्रवृत्ती इतिहास, पूर्वप्रसूति इतिहास विचारावा लागतो. याच्या विकृतिच्या परिणामस्वरूप अन्यव्याधिंची उत्पत्ती होऊ शकते. रुग्णपरीक्षापूर्वी या सर्व बाबी लक्षात घेऊनच रुग्ण परीक्षणास सुरुवात केली.

रुग्णास प्रथम: प्रश्नपरिक्षेनेच त्याचे नांव, वय, पत्ता इत्यादि माहिती विचारल्याने रुग्ण काहीसा निःसंकोच होऊन मोकळेपणाने इतर प्रश्नांची उत्तरे व्यवस्थित देतो. नांवावरून रुग्णाचा धर्म समजतो व त्या वरून त्याच्या आहार विहारादींचा अंदाज येतो. उदा. ख्रिश्चन, मुस्लीम धर्मिय, प्रायः मांसाहारी असतात. लिंग विचारही वर उल्लेखिल्याप्रमाणे स्त्रीरुग्णांत व्याधिनिदानासाठी महत्वाचा ठरतो. स्त्री रुग्णांच्या बाबतीत कुपोषण, अपथ्यकर पर्युषित, विदाही अन्नसेवन या सारखे अन्नवह स्रोतसदुष्टिकर हेतू अधिव्याने आढळतात. हे लक्षात घेऊन स्त्री रुग्णांना त्या दृष्टीने प्रश्न विचारले. विषयाच्या अभ्यासासाठी 1 वर्ष ते 60 वर्षे हा वयोगट निश्चत केला. कारण अन्नवह स्रोतस दृष्टिसंबंधीचे हेतू या वयोगटातील उपगटात भिन्नभिन्न आढळतात. जसे 1 वर्ष ते 2 वर्षे वयापर्यंतच्या बालकामध्ये दंतोद्भव होत असल्याने व

अन्नचर्वण नीट न झाल्याने अतिसारासारखे व्याधि अधिक होऊ शकतात. बाल्यावस्थेत मधुर रसाचे गुरु, स्निग्ध गुणात्मक पदार्थांचे अतिसेवन, अध्ययनादी हेतु अधिक आढळले तर तारुण्यावस्थेत कटु, अम्ल, लवण विदाही गुणात्मक पदार्थांचे सेवन मानसिक ताण, व्यसनाधिनतेचे प्रमाण अधिक आढळते. वार्धव्यावस्थेत स्वभावतः अग्नि पूर्वीपेक्षा मंद असणे बल कमी असणे, चल, निष्काचित दंतामुळे चर्वण नीट न होणे या सारखे हेतु व अल्पशा अपथ्याने व्याधि उत्पत्ति आढळली. पित्तप्रधान अशा तारुण्यावस्थेत अन्नवहस्त्रोत्साच्या व्याधींचे प्रमाणे अधिक आढळते. जाति विचारही आहार विहाराच्यासवयीसाठी महत्वाचा आहे. मांसाहार हा गुरु गुणात्मक, पचण्यास कठिण असल्याने काही रुग्णांत त्यास हेतु स्वरूप येते.

व्यवसाय विचाराचे महत्त्व हेतूंच्या दृष्टीने निश्चितच आहे. व्यवसाय कोणता हे विचारतांना प्रत्यक्ष कामाचे स्वरूप विचारले. रोज किती तास काम करता, आठवडयातून किती दिवस काम करता व हेच काम किती कालावधिपासून करित आहात या बदल रुग्णाला बारकाईने प्रश्न विचाले. काम कोणत्या ठिकाणी केले जाते, तेथील वातावरण कसे असते, तसेच बदलत्या पाळ्यांमध्ये काम करावे लागते कां या बदल माहिती विचारली. सद्युगात अनेक नवनवीन व्यवसाय निर्माण झाले आहे. त्या व्यवसायात वरील सर्व प्रश्नांद्वारे विशिष्ट दोषप्रकोप हेतु घडत आहेत का याचा शोध घेणे आवश्यक वाटले. व्यवसाय या हेतूत मात्रा किंवा प्रमाण व सातत्य हे दोन्ही अधिक असल्याने व्याधिहेतूंच्या दृष्टीने त्याचा विचार रुग्णांच्या बाबतीत करणे आवश्यक होते.

रुग्णाचा पत्ता हा देश विचाराच्या दृष्टीने जितका महत्वाचा आहे तितकाच आजुबाजूचा परिसर तेथील वातावरण या दृष्टीने महत्वाचा ठरतो. रुग्णपरीक्षांच्या कार्यकालात पुणे, मुंबई व नांदेड या तीन शहरात वास्तव्य व रुग्णपरीक्षण करता आले. मुंबई व नांदेड येथे शासकीय आयुर्वेद महाविद्यालयातील नोकरीच्या निमित्ते व पुणे येथे संशोधन केंद्रातील कामानिमित्ते रुग्णपरीक्षण केले. मुंबई समुद्र सानिध्यामुळे दमट हवामान व आनुपदेशाची लक्षणे अधिक असलेली तर पुणे साधारण देशात समाविष्ट करता येईल. मराठवाडा अधिक उष्ण व रुक्ष हवामानाचा, जांगल देशसमान लक्षणे असणारा. परंतु नांदेड शहराला गोदावरीचे तीन बाजूने सानिध्य असल्याने साधारण देशाची लक्षणेही आढळणारे असे शहर आहे. मुंबईत अम्लपित्ताचे रुग्ण द्रवगुणाधिक्यामुळे अधिक आढळले. तर नांदेड शहरात दुषित जल हा हेतु घडत असल्याने अतिसार ग्रहणीचे रुग्ण अधिक आढळतात.

रुग्णला पत्ता विचारतांना आजुबाजूच्या परीसराबद्दल. विचारले हा परीसर स्वच्छ असतो की अस्वच्छ ? जवळपास कारखाने भाजी, मांसमासे मंडई आहे का ? कारखाने असल्यास कोणत्या स्वरूपाचे आहे ? घर गलिच्छ वस्तीत, कोंदटलेल्या जागी आहे का ? पाणी, सांडपाणी निच-याची सोय व्यवस्थित आहे कां ? या सर्वांचाच हेतू स्वरूप विचार केला.

या सुरवातीच्या मुद्यांनंतर वर्तमान लक्षणे व त्यांचा अवाधि या बाबतीत माहिती विचारली अन्नवहस्त्रोत्साच्या निवडलेल्या व्याधींची बहुतांशी लक्षणे स्वसवेद्य वा रुग्णसवेद्य स्वरूपाची आहेत. त्यामुळे रुग्णास कायकाय त्रास होत आहे हे प्रश्न विचारून माहिती करून घेतली. आवश्यक तेथे आनुषंगिक वा पुरक प्रश्न विचारले. उदा. अतिसाराच्या रुग्णाने द्रवमलप्रवृत्ति हे लक्षण सांगितल्यावर वेगाचे प्रमाण, द्रवमलप्रवृत्तीचे स्वरूप फेनिल, पिच्छिल, सशब्द सशूल आहे का ? मलप्रवृत्तीचा वर्ण, मात्रा, गंध, स्वरूप कसे आहे ? किती दिवसापासून हे लक्षण रुग्णामध्ये विद्यमान आहे ? सामनिरामता, दोषप्राधान्य निश्चितीसाठी या माहितीचा उपयोग झाला.

उदरशूल हे लक्षण रुग्णाने सांगितल्यावर त्या बद्दल पुरक प्रश्न विचारले. उदरशूलाचे नेमके स्थान आहे का संचारी स्वरूप आहे ? नेमके स्थान असल्यास रुग्णास स्वतः बोटाने दाखविण्यास सांगितले. तेथे स्पर्शासहत्व पीडनासहत्व आहे का ? ते पाहून तशी नोंद केली. तसेच उदरशूलाचा व भोजन सेवनाचा संबंध विचारला.

अशा प्रकारे रुग्णाच्या प्रत्येक लक्षणाविषयी नेमके आनुषंगिक प्रश्न विचारून अधिकाधिक माहिती करून घेतली. लक्षणांची एकंदर संख्या, त्यांची तीव्रता, तीव्रतेचा विशिष्ट काल असल्यास त्याची नोंद केली. प्रत्येक लक्षणाचा अवाधि स्वतंत्रपणे विचारून त्याची नोंद केली. अधिककाळ टिकून असलेली लक्षणे संप्राप्तिके प्रवरबल दर्शवितात. रुग्णलक्षणाच्या या सर्वच माहितीचा उपयोग विषयाच्या दृष्टीने महत्वाचा ठरतो. कारण याच लक्षणांवरून व्याधि अधिष्ठान, व्याधिनिदान, व्याधीतील दोषप्राधान्य, दोषप्रकोपातील तरतमता किंवा अंशांशकल्पना व त्यावरून विकल्पसंप्राप्तिके अनुमानज्ञान प्रत्येक रुग्णाच्या बाबतीत होत गेले. ग्रंथोक्त सर्वच लक्षणे रुग्णात आढळली नाहीत. पण व्याधिचे प्रत्यात्म लिंग-लक्षण किंवा स्वलक्षण व इतर आनुषंगिक लक्षणे असा लक्षण समुदाय दोष प्रकोपातील गुणानुसार व बलानुसार आढळला.

व्याधि इतिहासात रुग्ण स्वस्थ कधी होता त्या कालापासून इतिहास विचारला. निश्चित अपथ्य रुग्णाने सांगितल्यास त्याचीही नोंद केली. उदा. मांसाहाराचे यथेच्छ भोजनानंतर दुस-या दिवशी अतीसाराची लक्षणे निर्माण होणे. ग्रहणी सारख्या चिरकारी व्याधीत किती महिने, वर्षांपासून याचा त्रास रुग्णास आहे ते विचारले. अशा रुग्णात व्याधिलक्षणे पित्तवात प्रकोपाच्या ऋतुत अर्थात् शरद व वर्षा ऋतुत अधिक तीव्र होतात हे आढळले. तसेच कोणत्या आहार विहाराच्या अपथ्यामुळे ही लक्षणे वाढतात हे ही प्रश्नपरीक्षने जाणून घेतले. व्याधिच्या सुरुवातीस कोणती लक्षणे होती हे विचारणे ही महत्त्वाचे ठरते. काही वेळा पूर्वरूपेही रुग्ण सांगू शकतो. अतिसाराच्या रुग्णानी अविपाक आध्मान मलावष्टंभ ही पूर्वरूपे सुरुवातीची लक्षणे म्हणून सांगितली.

अन्य रुग्णालयात वा वैद्यांकडून वा घरगुती उपचार केले होते का ? त्या बद्दल व त्या उपचारांच्या स्वरुपाबद्दल, द्रव्यांबद्दल माहिती विचारली. बहुतेक रुग्णानी अग्निमांद्य, गौरव, मलसंग या सुरुवातीच्या लक्षणांकडे दुर्लक्ष केले होते. आहार, विहार आहे तसाच सुरु ठेवला किंबहुना अनन्नभिलाषा आहे म्हणून अधिक कटु, अम्ल लवण रसात्मक, सतैल मसालेदार चविष्ट पदार्थ आहारात समाविष्ट केले. अर्थातच या मुळे व्याधिला बल मिळण्यास मदत झाली. अन्य ठिकाणी चिकित्सा घेऊन रुग्ण आला असल्यास त्या उपचाराने कितपत उपशय मिळाला, लक्षणे कमी झाली की तशीच राहिली कि वाढली व कोणत्या अधिक त्रासामुळे रुग्णालयात रुग्ण आला या बद्दल प्रश्न विचारले.

पूर्वोत्पन्न व्याधि व पूर्वस्वास्थ्य हे मुद्दये रोग्याचे बल व खयैगुण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. तसेच काही व्याधि अन्य व्याधींना निदानस्वरुप होतात. या निदानार्थकर व्याधिंच्या बाबतीत पूर्वोत्पन्न व्याधि, ज्ञान महत्त्वाचे ठरते. या मुद्दयांचा सर्व रुग्णांच्या बाबतीत एकत्रित विचार केल्या नंतर असे निदर्शनास आले कि या रुग्णांमध्ये अधुनमधुन वरचेवर अनन्नभिलाषा, अरोचक, अविपाक, चर्छर्दि या अन्नवह स्त्रोतोदुष्टिलक्षणांचा त्रास हात होता. हा त्रास सुरु असतांना एखादे अधिकचे अपथ्य घडून व्याधीची उत्पत्ती झाली आहे. याचाच अर्थ कि या रुग्णात प्रथम अन्नवह स्त्रोतोवैगुण्य होते. व अधिकच्या अपथ्याने दोषप्रकोपात भर पडून व्याधि उत्पत्ति झाली. या रुग्णांच्या बाबतीत कुलवृत्ताचा उपयोग समान अपथ्यामुळे अन्य घरातील व्यक्तींना असे व्याधि आहेत का या साठी झाला.

या नंतर प्रबुद्ध परीक्षणाला सुरुवात होते. प्रथमतः अष्टविध परीक्षेने रुग्णशरीरातील आठ स्थानांची परीक्षा करून त्या बाबत नोंद केली. नाडी सामावस्थेत ऊष्ण, गुरू, स्पर्शी आढळली. अन्नवह स्रोतसाच्या दृष्टीने मलपरीक्षा महत्त्वाची, कारण सेवन केलेल्या अन्नाच्या योग्य परीपमनाची म्हणजेच जरण शक्तिची परीक्षा पुरिषपरीक्षणावरून होते. उत्पृष्ट द्रव्यांच्या मात्रा वर्ण, गंध, स्वरूप या मुद्दयानुसार हे परीक्षण केले. साम पुरीषाची दुर्गंधी पिच्छलता ही लक्षणे सर्वच रुग्णात आढळली. मूत्रपरीक्षेने शरीरातील व्याधीचे सामनिरामत्व, दोषप्रधान्य समजते. अम्लपित्त, परिणामशूल व अन्य व्याधीत पित्तप्रधानत्व असलेल्या रुग्णात मूत्र गर्द पीत वर्णी ते पीत रक्त वर्णी असे आढळले. सामता असलेल्या रुग्णात अविल मूत्रप्रवृत्ति आढळली. जिव्हा परीक्षा सामनिरामतेच्या दृष्टीने महत्त्वाची. मलचित जिव्हा किंवा जिव्हा सामत्व हे लक्षण या रुग्णात अधिकांने आढळले. रुग्णशब्द क्षीपता अतिसाराच्या रुग्णात अप्धातूक्षीपतेमुळे व ग्रहणी सारख्या व्याधीत दीर्बल्यामुळे आढळली. स्पर्शपरीक्षेत त्वक् रौक्ष्य, उष्ण स्पर्श आढळला. रुग्ण नेत्र परीक्षेत पित्तप्रधान व्याधीत नेत्रपीतता हे लक्षण आढळते. आकृती परीक्षेत अन्नपरिपमन नीट न होऊन धातुपोषण न झाल्याने आलेली क्षीपता ग्रहणी, अम्लपित्तामध्ये आढळली.

अष्टविधानंतर दशविध परीक्षण केले. या रुग्णात पित्तवात प्रधान प्रकृतिचे रुग्ण अधिक आढळले. तसेच रस रक्ताचे हीनसारत्व आढळले. सात्म्य परीक्षेचा उपयोग अधिक मात्रेत त्या रसगुणांचा आहार सेवन होत आहे का ? व्यसन, विहारादी हेतूंचे सेवन अधिक होत आहे का ? या साठी झाला. सत्वतः परिक्षात अवर व मध्यम सत्वाचे रुग्ण आढळले. अन्नसेवनाची इच्छा नाही, सेवन केलेल्या आहाराचे परिणमन सम्यक् नाही या मुळे सर्वच रुग्ण चिंतित होते. बालकांमध्येही बेचैनी अरति ही मानस लक्षणे आढळली. आहारशक्तितः परीक्षण अर्थातच हेतूस्वरूप महत्त्वाचे. अभ्यवहरण, जरणाविषयी नेमके प्रश्न विचारून माहिती घेतली. अभ्यवहरणाची मात्रा, काल, पदार्थ कोषकोषते त्या पदार्थाचे स्वरूप घन, द्रव या बद्दल विचारले. संयोग, संस्कारानुरूप आहार्य पदार्थातील बदल विचारला. एकंदरीत दिवसभरात किती वेळा, किती प्रमाणात व कोषता आहार रुग्ण घेत होता व आता घेत आहे, या दोन्ही बद्दल अभ्यवहरणात विचार केला. जरणशक्ति बद्दलही या दोन्ही प्रकारे प्रश्न विचारले. व्याधिपूर्व व व्याधिकालातील जरणशक्तितील बदल, पुरीष परीक्षणाबाबतचे प्रश्न विचारले. व्यायामशक्तिचेही व्याधिपूर्व व व्याधिकालातील परीक्षण केले. वय परीक्षण सुरुवातीस उल्लेख केल्याप्रमाणे

वयोगटानुसार घडणा-या हेतुस्वरूप व वयानुसार असणा-या दोष प्राधान्याच्या विचारार्थ महत्वाचे आहे. विकृतितः परीक्षणात त्या विशिष्ट रुग्णात घडलेली आहार, विहार, व्यवसाय, व्यसनस्वरूप अपध्ये त्या रुग्णात आढळणारी व्याधिलक्षणे त्यानुसार अनुबन्ध्य व अनुबंधी दोष, द्रुष्य व्याधिप्रकृति, व्याधिदेश, काल व बल या सर्वांचा विचार केला. अकाच व्याधिच्या अनेक रुग्णात वरील विकृतितः परीक्षणात बदल आढळतो हे स्पष्ट झाले.

दशविधानंतर कोष्ठ व अग्निपरीक्षा केली. प्रकृतिनुसार असणारे मृदु, मध्य व क्रूर कोष्ठ व मंद, तीक्ष्ण, विषम, समाग्नि बाबत प्रश्न विचारून निश्चिती केली. या नंतर अन्नवह स्त्रोतस परीक्षा स्त्रोतसांतर्गत अवयवानुसार केली. यात जिह्वा दंत, दंतवेष्ट, गल, अन्ननलिका आमाशय, ग्रहणी परीक्षण शक्य तेथे दर्शन स्पर्शनाने व प्रश्न परीक्षणाने केले. जिह्वेच्या रसनेन्द्रिय स्वरूप कार्याचा विचार केला. रुग्णांत रसज्ञान व्यवस्थित आहे का ? अरुची, अरसज्ञता, आस्यवैरस्य ही लक्षणे आहेत का ? ते विचारले. विशिष्ट रसाची प्रतिति सतत होत का ? ते ही विचारले. दंत, दंतवेष्ट, विकारांचा चर्चणावर व अन्नपचनावर परीणाम होतो. म्हणून चल निष्काचित इत्यादि दंतपरीक्षा व शून, सपूय दंतवेष्ट आहेत कां ? ते दर्शनाने पाहिले. गल अन्ननलिका परीक्षणात गिलनकष्टता आहे का ? ते विचारले. तसेच दाह जळजळ हे लक्षण पित्तप्रधान रुग्णात आढळले. आमाशय व ग्रहणी परीक्षा, प्रपीडन व आकोठनाने केली.

व्याधिची प्रमुख लक्षणे व त्यांचा अवधी सुरुवातीच्या मुद्दयात समजतात. अन्य आनुषंगिक लक्षणांची नोंद इतर परीक्षण पध्दतित होते. तसेच अन्नवह स्त्रोतसपरीक्षणांतर्गत कार्यतः व अवयवतः दुष्ट लक्षणस्वरूपात आढळते. यास प्रश्न परिक्षेने सामदोष लक्षणांची जोड दिली आहे. त्यामुळे व्याधि अवस्था, अग्निबल, व्याधिबल अधिक सुस्पष्ट होण्यास मदत झाली. अशा रितीने दर्शन, स्पर्शन, प्रश्नपरीक्षेने रुग्णशरीरातील अन्नवहस्त्रोतसा संबंधिच्या व्याधिच्या विद्यमान सर्व लक्षणांची नोंद रुग्णपत्रकात केली गेली.

अन्य विकृत स्त्रोतस परीक्षणाच्या समावेशाचा उद्देश निदानार्थ करत्वाच्या दृष्टीने आहेत. या नंतर व्याधि व्यवच्छेद, व्याधि विनिश्चय, भेद, अवस्था, उपद्रव व साध्यासाध्यता हे सर्व रुग्णपत्रकातील माहितीवरून निश्चित करून त्याची नोंद केली. व्याधि व्यवच्छेदात समान लक्षणांच्या अन्यव्याधिंचा विचार केला. ग्रंथोक्त भेदानुसार लक्षणांच्या उपलब्धीने व्याधिभेद निश्चित केला.

अवस्थानिश्चीती साम-निराम, नूतन-जीर्ण, या मुद्दयांच्या आधारे लक्षणानुरूप केली. उपद्रवासहित असलेल्या व्याधि अधिक बलवान संप्रप्तिच्या व कष्टसाध्य असतात. या आप्तोपदेशानुसार उपद्रवाचा विचार महत्वाचा आहे. साध्यासाध्यत्व हा मुद्दा रुग्णबल व व्याधिबल दोहोंवर मुख्यतः अवलंबून असतो. यात व्याधिस्वभावाचा आशुकारी-चिरकारीत्वाचा विचार ही अतिसार, ग्रहणी सारख्या व्याधित साध्यासाध्यत्व निश्चितीसाठी केला.

त्या विशिष्ट व्याधिच्या ग्रंथोक्त निदानपंचकाची नोंद रुग्णपत्रकात शेवटी केली. रोग परीक्षेच्या दृष्टिने तुलनात्मक स्वरूपात त्याचा उपयोग करून घेतला. अशा प्रकारे रुग्णपत्रकानुसार रुग्णपरीक्षण करून निवडलेल्या व्याधीनुसार त्यांचे अेकत्र संकलन केले. नंतर पुढील मुद्दयांनुसार वर्गीकरण करून त्याची नोंद केली.

॥1॥ व्याधि ॥2॥ रुग्ण लिङ्ग ॥3॥ वयोगट ॥4॥ हेतु-रस, गुण, विहार, व्यसन, व्यवसाय, मानसभाव व इतर. ॥5॥ लक्षणे.

आप्तोपदेशातील सदर विषयासंबंधीचे संदर्भ अेकत्रित करून त्याची तुलना व अभ्यासपूर्ण विचार रुग्णोपलब्धी नुसार केला व त्या वरून निष्कर्षाची नोंद केली.

* * * * *

अन्वह स्रोतसाच्या दुष्टी लक्षणांच्या व व्याधीच्या ग्रंथोक्त व
वर्तमानकालीन हेतूच्या विकल्प संप्राप्तिनुसार अभ्यासासाठी

। रु ग ण प त्र क ।

रुगण क्रमांक : रुगणलय / संशोधन केंद्र :
बाह्यरुगण क्रमांक : आंतर रुगण क्रमांक :
प्रवेश तिथी : निर्गमन तिथी :

रुगण नांम : लिंग :
वय : जाति :
व्यवसाय :
पत्ता :

सम्भावित रोग : अवस्था :

वर्तमान लक्षणे व अवधि

॥ 2 ॥

व्याधी इतिहास -

रुग्ण इतिहास -

x	पूर्वोत्पन्न व्याधी	-	
x	पूर्वस्वास्थ्य	-	
x	कुलवृत्त	-	मातृकुल
		-	पितृकुल
		-	स्वकुल

॥ अष्टविध परीक्षा ॥

नाडी	-
मल	-
मूत्र	-
जिह्वा	-
शब्द	-
स्पर्श	-
दृक	-
आकृति	-
-

| 3 |

द श वि ध प री क्षा

प्रकृतिः	:			
सारतः	:			
संहननतः	:			
प्रमाणतः	:			
सात्म्यतः	:	1)	आहारातः :-	
		2)	विहारातः :-	
		3)	व्यसनतः :-	
सत्वतः	:			
आहारशक्तिः	:	1)	अभ्यवहरणशक्तिः -	
		2)	जरणशक्तिः -	
व्यायामशक्तिः	:			
वयस्तः	:			
विकृतिः	:	1)	हेतु -	
			आहारद्रव्ये -	
			विहार -	
			व्यवसाय -	
			व्यसन -	
		2)	लिंग -	
		3)	दोष - अनुबन्ध्य - अनुबन्धी -	
		4)	दूष्य -	

❖ 4 ❖

- 5) प्रकृति -
 6) देश -
 7) काल -
 8) बल -

 कोष्ठ -

अग्नी -

अन्नवह स्रोतस परीक्षण

- जिह्वा :
 दंत :
 दंतवेष्ट :
 गल :
 अन्ननलिका :
 अमाशय :
 ग्रहणी :

प्रश्न परीक्षा -

1) स्रोतोवरोध	2) बलभ्रंश	3) गौरव
4) अनिलमूढता	5) आलस्य	6) अपक्ति
7) निष्ठिवन	8) मलसंग	9) अरुचि
10) क्लम		
-

अन्य विकृत स्रोतस परीक्षण -

॥ 5 ॥

भेद :
 अवस्था :
 उपद्रव :
 साध्यासाध्यता :

 व्याधिचे निदानपंचक

- निदान :
 - पूर्वरूप :
 - रूप :
 - उपशय :
 -- संप्राप्ति :

 मार्गदर्शक

प्राध्यापक - डॉ. करंबेळकर मा.भा.

विद्यार्थी

वैद्य सौ. विद्या र. हिल्कर